

Pramenná základna dějin středověku a její problémy

František Gabriel

Informace, ze kterých modelujeme dějiny člověka, tvoří dva základní zdroje pramenů – prameny písemné a hmotné. Hmotné prameny začala historiografie přijímat teprve v 19. století, a to výhradně jako informace o minulosti pravěku, neboť hmotná pramenná základna je pro vypracování modelu tohoto období jediným zdrojem informací. Pro následující období protohistorie se stala hmotná kultura historickým pramenem ještě později a pouze jako doplněk pramenů písemných. Ještě později pak přijali hmotné prameny medievalisté, uznávající až do přelomu 19. a 20. století za jediný a současně pravdivý zdroj informací dobové zápisy. Spor o význam písemných a hmotných pramenů započal mezi historiky teprve ve 20. století. Vyvolaly jej odborně pojaté archeologické výkopy, jejichž informace postupně měnily nebo korigovaly „absolutní historické pravdy“. Značný podíl na přijetí artefaktů mezi historické prameny měly stavby, provázející člověka od jeho počátků až do současnosti. Vývoj stavebních technologií a změny slohového výrazu odráží jednotlivá prostorová i časová kulturní období lidských dějin, doplňovaná movitými artefakty a jejich relikty. Poté, co stavby překonaly své novodobé užití jako předměty romantických výletů či později jako kulisy historického dění a začaly být chápány jako historický pramen, poskytují informace o kdysi živé kultuře člověka a jejích proměnách. Dovoluje to studium hmotných pramenů speciálními vědními obory s novými a stále se rozvíjejícími metodami.

Rozšíření pramenné základny nabídlo nové možnosti modelování především starších období minulosti, současně však proti sobě často postavilo historické modely, vycházející z pramenů písemných, a modely, postavené na pramenech hmotných. Jejich častá rozdílnost až protichůdnost se tak stává předmětem zpochybňování té či oné pramenné základny. Jeden z našich předních historiků raných středověkých dějin střední Evropy Dušan Třeštík zmínil ve vsí korektnosti problémy archeologie s datováním (*Třeštík 2005*, 74–78), aby v závěru svých příběhů o „setkání“ historie a archeologie, či spíše o vztahu písemných a hmotných pramenů, uvedl s povzdechem, že máme „dvě řady pramenných skutečností, které nějak navzájem souvisejí, jak je ale máme spojovat, není zřejmé“. Ačkoliv autor klade význam obou zdrojů informací o minulosti vedle sebe, zůstávají hmotné prameny často v pozadí. Otázkou zůstává, zda upřednostňování písemných pramenů podává ucelený pohled na dějiny středověku, zda informace těchto pramenů nezakreslují náš pohled na minulost, a tedy zda je tento obecně přijímaný názor na písemné prameny oprávněný.

Porovnání obou základů historických pramenů vyžaduje alespoň stručné uvedení jejich charakteristik. Pro hmotné prameny je dle Evžena Neustupného charakteristické, že „*jsou zbaveny svého času*“ a „*nevratně odděleny od svého lidského činitele*“ (*Neustupný 2007*, 43). Jak autor dále uvádí, dovolují z hlediska historického pramene studovat pouze svoji formu, nikoliv však funkci, význam a smysl, které měly v živé kultuře; rovněž jejich kvantita neodpovídá původnímu zastoupení. Jednoznačně ale naopak podávají informace o poloze nemovitých artefaktů, daných jejich současnou polohou nebo polohou jejich odkrytých relikvů. Současně nabízejí poznání řady vlastností zkoumaných artefaktů.

Teorie a metody studia hmotných pramenů jsou však zcela odlišné od teorií a metod pramenů písemných. V poslední době z nich výrazně vystupují práce E. Neustupného (*Neustupný 1986; týž 2007; týž 2010*), věnované otázkám artefaktové archeologie, jak sám svoji paradigmatickou orientaci pojmenoval (*Neustupný 2010*, 30). Ačkoli autor, věnující se ve své „praktické“ archeologii především období pravěku, vycházel v hledání odpovědí na metodologické a teoretické otázky právě ze studia pravěkých dějin, platí jeho metoda a teorie pro všechny časové úseky archeologie, tedy i pro archeologii zabývající se obdobím středověku, raného novověku a pravděpodobně i obdobími mladšími až po modernitu, začínající od poloviny 19. století a končící v závěru století dvacátého. Stejně problémy řeší i ostatní odborníci historických věd, využívající hmotné prameny. A stejně jako historie mají dnes

i tito historici, historici v širším slova smyslu, ucelenou teorií a metodu studia své pramenné základny. V komplexu otázek hledají odpovědi na dataci, systémy a modelování mrtvých kultur i na vztah mezi kategoriemi dynamické kultury a strukturami kultur minulých, pro které jsou východiskem informace získané pouze nebo částečně z artefaktů. Představují je drobné nalezené předměty nebo jejich relikty, ale i artefakty kombinované a jejich díly nebo části a artefakty složené či jejich součásti. Další informace nabízí kontext, bez kterého artefakty ztrácí významnou část své vypovídací hodnoty a stávají se pouze historicky bezcennými sbírkovými předměty, uplatňovanými v muzeích na výstavách a expozicích. Vznik artefaktů a zásahy člověka do přírodního prostředí byly nezbytnou potřebou člověka pro vznik a uchování jeho kultury. Při uplatnění vhodných metod pro získání informací a pro jejich další zpracování vznikají nesmírně cenné historické modely nejen pro rekonstrukci dějin pravěku, ale rovněž pro historické modely protohistorie, středověku, raného novověku a zdá se, že i mladších období. Vždy se však jedná výhradně o modely.

Druhé prameny, písemné, dělí historici mimo jiné i podle důvodů, pro které je jejich autoři (diktátoři, případně ingrosátoři) vyhotovovali. Tyto cíle je rozdělují na prameny institucionálního původu, písemnosti osobní povahy a literární prameny (Hroch a kol. 1985, 142–163). Vynecháme-li písemnosti osobní povahy, pro středověké dějiny a pro raný novověk ojedinělé, zůstávají jako zdroj informací prameny institucionálního původu a prameny narativní. Jejich studiu se věnují z pomocných věd historických především dvě vědy. Diplomatika se zabývá úředním spisovým materiálem, kodikologie studuje především prameny charakteru narativního (podrobně k jejich funkci a studiu Hlaváček – Kašpar – Nový 1988, 175–302, zde i množství odborné literatury k uvedeným tématům).

K hodnocení položené otázky je třeba si uvědomit výrazný rozdíl mezi oběma uvedenými písemnými zdroji informací. Písemnosti institucionální povahy sloužily jako majetkoprávní doklady a podklady pro hospodářské účely. Jsou věcným zachycením skutečnosti, „prověřené“ svědky z řad těch, kterých se dotýkaly a kterým sloužily. Z této zdánlivě pozitivní vlastnosti plyne problém při jejich využití pro současné modelování dějin. Jejich uživatelé znali strukturu uváděných sídel, jejich prostorové rozvržení, jejich funkci, význam a smysl. Stačilo tedy uvést vlastní jméno sídla nebo majitele artefaktu a uživatel, svědci a všichni zúčastnění věděli, k čemu se zápis vztahuje. Postačilo vymezit pouze přesné čas, ve kterém byl zápis daného aktu proveden.

Zcela jiný charakter mají narativní prameny. Na rozdíl od písemností institucionální povahy vznikly jako zápisy dějů pro budoucí čtenáře. Z toho vyplývá větší či menší míra tendenčního zabarvení, způsobeného autorovým pohledem na události a na artefakty, tvořící jejich kulisy. Popis „nepověřili“ svědci, takže stejná událost může být v jiném narativním prameni popsána odlišně, stejně jako i nezbytné datování uváděné události. Častým problémem je i skutečnost, že si autoři buď neuvědomovali, nebo opomíjeli změny artefaktů a jejich prostorových vztahů.

Jak je zjevné, problém písemných pramenů nespočívá v určení data popisovaných dějů nebo doby existence artefaktů, naopak jejich vročení slouží v řadě případů pro datování struktur hmotných pramenů. Avšak právě při tomto využití jejich informací narážíme na problém s prostorovým umístěním historických toponym do současné prostorové struktury artefaktů. Jedním z důvodů tohoto problému je logický předpoklad středověkých autorů zápisů, že příjemce textu polohu toponym znal, a proto ji neuvádí vůbec, nebo ji zaznamenává pouze mimoděk, takže ji v současné prostorové struktuře již nelze jednoznačně lokalizovat. Druhým důvodem je skutečnost, že přesné grafické zachycení místa umožnily až dostatečně přesné a podrobné mapy a prostorovou analýzu geografických dat pak přinesl až konec 20. století.

Příkladem problému s prostorovým umístěním historických toponym je řada. Z prvních zmínek o našich raně středověkých dějinách jsou známy případy obtížně lokalizovatelných opevněných míst, jako byl Wogastisburg, Canburg, Wistrachův či Nový hrad apod. (souhrně s další literaturou Sláma 1986, 56–58; Lutovský 2016). Polohy těchto toponym zůstávají neznámé, jejich prostorové situování do současné sídelní struktury je vždy pouze více či méně logickým modelem, a nejspíše zůstanou trvalým předmětem diskusí mezi odborníky.

V mladších obdobích středověku historici, pokud se ovšem lokalizací toponym, uváděných v dobových zápisech, zabývají, spoléhají na dnešní toponyma a jejich současnou polohu. Toponyma i jejich

poloha se však v čase měnila, a to zvláště na územích se změnou jazyka. K jedné z velkých změn zřejmě došlo v pobělohorském období, kdy se vyměnila česká nomenklatura za nomenklaturu německou, a znovu po roce 1918, kdy se pro německá toponyma hledala toponyma česká, tvořící pak po roce 1945 součást jediné jazykové nomenklatury. Toponyma dobových písemných záznamů byla nově užitá pro soudobé polohy artefaktů a potažmo také pro polohy dějů. Byl tak vytvořen model, vzniklý často na základě podobnosti s toponymy německé nomenklatury, která nemusejí odpovídat nomenklatuře české, nebo se správným převodem na české toponymum, avšak na odlišnou polohu současného artefaktu. Důvodem těchto chyb se stalo mechanické spojení toponyma bez jakékoli verifikace.

Chyby v transformaci toponym jsme zjistili při studiu středověkých vesnic a hradů, uváděných v písemných pramenech na severu Čech v 12.–15. století. S Jaroslavem Panáčkem jsme řadu toponym stěhovali z lokality na lokalitu a pokoušeli se o jejich správné umístění v dnešní sídelní struktuře a v krajině, po staletí přetvářené přírodou a především člověkem (*Gabriel – Panáček 1991; tíž 1993; tíž 1994*). V některých případech se oprava podařila, umístění jiných vlastních jmen, jako např. hradu Frýdlantu, zůstalo pouhým modelem.

Vedle problémů s lokalizací toponym z dobových zápisů do současné sídelní struktury vnáší nejistotu rovněž jejich středověké užití u více sídel. Tomáš Durdík upozornil na užití stejných toponym na některých hradech (*Durdík 1999*, 50). Můžeme je rozšířit o další hrady, např. Frýdlant (*Gabriel 1985*) či Ronov (*Gabriel – Kracíková – Peřina 2008*), ale také o vesnici Tuháň (*Gabriel 2012*, 27). Jednoznačné a přesné určení dovoluje pouze vynesení sídel s toponymy do map, kterými však období středověku nedisponovalo. Ojedinelé raně novověké mapy zachytily polohopis velice nepřesně a jejich kvalita je na tak nízké úrovni, že dovolují pouze přibližnou identifikaci několika větších sídel, zatímco pro určení polohy zbylých toponym jsou zcela nepoužitelné.

Shrme-li kvalitu informací, získaných ze stručně charakterizované pramenné základny pro středověké a raně novověké dějiny, může se zdát, že hmotné prameny nabízejí pouze informace o prostorové struktuře, zatímco prameny písemné podávají informace o dataci dějů a o kategoriích živé kultury, tedy informace pro historické modely důležitější. Význam informací o kategoriích živé kultury však není pro modelování středověkých dějin bez problémů. Již výše jsem upozornil na problém obsahové stránky narativních pramenů, písemné prameny však zatěžuje i řada problémů z oblasti lingvistiky.

Jedním z lingvistických problémů je syntaxe středověkých latinských, německých či českých zápisů, jejichž interpretace je v některých textech víceznačná. Za příklad uveďme hrad Ratný, ležící zřejmě v údolí Labe na dnešním území Saska. Výklad textu „... *videlice ambo castra Ratny et civitatem Huscz...*“ v listině dané 6. března 1361 v Norimberku (RBM VII/3, č. 813, 486–487; č. 814, 487–488) nenabízí jednoznačnou interpretaci a staví nás před otázku, zda lze text přeložit jako „... *oba, hrad Ratný a město Úštěk...*“, nebo jako „... *oba hrady Ratný a město Úštěk...*“, jak jej naposledy nabídli A. Neugebauer (1986, 34; *tíž 1994*, 69–70) a J. Smetana (1989, 96). Je totiž otázkou, zda hrady Ratný byly dva, a pokud ano, pak kde ležel ten, který je mylně spojován se sídlem u mostu, jmenovaného Bastei. Jednoznačné rozhodnutí by umožnilo rekonstruovat sídelní situaci v okolí Kurort Rathen. Podobných případů bychom našli v písemných pramenech značné množství.

Stejně jako interpretace textů ve středověkých a raně novověkých písemných pramenech je často rovněž problematický výklad některých jejich pojmů z tehdejší živé, dnes však mrtvé kultury. Podle své povahy nabízejí písemné prameny řadu sdělení o dějích i o faktech, které označují druhovými jmény živé kultury a řadí je do časových souvislostí. Druhové jméno, někdy také obecné jméno, v lingvistice apelativum, totiž uvádějí dobové písemné prameny jako symbol, tedy víceznačný pojem, který při interpretaci nabízí více možností. I. Mucha (2000, 89) jej definuje „... *tím, že není vázán na jednu sémantickou rovinu. Interpretace symbolu je vlastně uváděním do nových souvislostí smyslu nebo jejich hledáním. Symbol není vázán na jednu rovinu významu, ale naopak při interpretaci se otevírají ještě další možné roviny porozumění symbolu. Je tedy v jistém smyslu oproti znaku otevřený a jeho porozumění závisí na interpretaci.*“ Symbol připouští užití více druhových jmen pro jeden denotát, ale rovněž označení různých denotátů pod jedním druhovým jménem. Není definován, je sám definicí, se kterou se seznamujeme při učení se mateřského jazyka. Právě se symboly se setkáváme ve středověkých a raně historických textech.

Za jinou formu označení denotátu považuje lingvistika znak, který I. Mucha (2000, 87–89) definuje jako „... grafická označení, která ukazují mimo sebe na něco, co označují, odkazují na vlastnosti a vztahy objektivní skutečnosti nebo vědomí. Slouží k jejich označení“. Znak „... se vždy vztahuje k jediné sémantické rovině, do určitého širšího rámce předem definovaného znakového systému. Tento akt přiřazení je potom verbálně opsán poukazem k tomu, jaký význam přísluší znaku v rámci znakového systému jedné sémantické roviny. To se děje definováním“. Úkolem definice je rozhodnout, které apelativum do skupiny znaku náleží a které nikoli. E. Neustupný (2007) definici artefaktů řadí do analýzy. Znak sám o sobě, bez definice, neexistuje. V obecné rovině je pouhým označením skupiny, do které fakty (denotáty) zařazujeme na základě definice. Znaky se uplatňují, nebo by se měly uplatňovat především v odborných textech, kde se požaduje přesné vymezení denotátu.

Problém mezi znaky a symboly zmiňuje i E. Neustupný (2007, 174–175), který symboly označil jako „jejich pojmy“ a znaky jako „naše pojmy“. Důvod těchto označení pregnantně vyjádřil J. Macek (1991, 7), který symboly (jejich pojmy) označuje jako klasifikační, předávané mateřským jazykem, zatímco podle autora věda „... musí přejít postupně k pojmům komparativním a kvantitativním („naše pojmy“; pozn. aut.), jež přesněji zachytí mimojazykovou realitu“ (Macek 1991, 7). Na konkrétní problém v písemných pramenech autor ukázal při studiu pojmů „hrad“ a „zámek“ (Macek 1996, 91–113). Jednoznačně doložil, že tyto pojmy jsou v písemných pramenech užívány jako pojmy klasifikační („jejich pojmy“, symboly), volně se měnící ve významu, a to jak u různých autorů, tak i u autora jednoho. Na stejný problém upozornila i M. Bláhová (1986) při rozboru latinských pramenů raného středověku. Další ukázkou nalezneme v textu, podrobně popisujícím českolipský hrad v roce 1502. Celý dobový popis a jeho interpretaci předložil odborné veřejnosti J. Panáček (2004). Již sám autor, ač znalý výsledků archeologického výzkumu, upozorňuje na obtížnost interpretace a předkládaný model považuje za hypotézu (Panáček 2004, 377) – a dodejme, že zřejmě hypotézou zůstane navždy. Důvody jsou hned dva. První vyplývá z neznalosti rozvržení staveb hradního jádra, jejich patrování a dispozic. Jen obtížně se pak orientujeme v uvedených místnostech, často označovaných podle jejich starších uživatelů. Druhý důvod spočívá v užití terminologii. Tvůrce popisu zjevně užíval dobové symboly (např. halkěř, sraubek, bašty, ... a neb most udělat neb fortanu přes příkop ..., pivnice pivné, ponebí, kapse), které dnes J. Panáček interpretuje podle svých představ, ale jejich dobové významy nezná. Co například miní autor baštami, které hrad prokazatelně neměl?

Apelativa však změnila nejen denotáty, ale rovněž i jejich význam. Když A. Merhautová (1971, 10) hovoří o podobnosti velkomoravských a českých rotund, upozorňuje, že „... je třeba vidět, co se v té době pod pojmem podobnosti asi rozumělo. Filozofické a jiné písemné prameny té a starší doby nás zpravují, že podobnost je nutno hledat v jiných polohách než ve slozce ryze formální. Rozhodujícím byl tehdy v tomto bodu účel stavby, a tedy také její symbolická náplň a nejzákladnější stavební tvar, i když se v jeho detailnějším uspořádání jednotlivé stavby vzájemně značně lišily“.

Ačkoliv na problém odlišného chápání druhových jmen ve středověku a v raném novověku upozorňují jak historici, tak archeologové, je tato skutečnost přehlížena a symboly z písemných pramenů jsou chápány jako znaky i přes to, že postrádají požadovanou definici. Vysvětlení rozdílu mezi symbolem a znakem na příkladu pojmu „hrad“ naznačuje, že rozdíl mezi nimi není pouze teoretickým problémem, ale výrazně zasahuje i do vztahu mezi informacemi o jednotlivých faktech (Gabriel 2002; týž 2006, 14–16), především ve spojení nepřesného porozumění pojmům s neznalostí polohy artefaktů, jak ukazuje zmíněný popis českolipského hradu z roku 1502 (Panáček 2004). Jak již bylo ostatně upozorněno, pro účely studia dovolují přesné polohy artefaktů v prostoru pouze plány a mapy, které období středověku a raného novověku nevytvářelo, nebo se nedochovaly.

Uvedené problémy ukazují, že informace o prostorových strukturách a kategoriích živé kultury pro tvorbu našich modelů středověkých a raně novověkých dějin dobové písemné záznamy sice v některých případech nabízejí, jejich pochopení současnými badateli však nemusí být vždy jednoznačné. Pramenná základna předpokládá znalost jejich významu pro konkrétní situaci. Uvedené příklady se mohou jevit jako ojedinělé, je však třeba podotknout, že u řady kategorií živé kultury a prostorových struktur, modelovaných podle apelativ z dobových zápisů, řešena nebyla, ať již z objektivních důvodů, nebo pro přijetí textu jako „absolutní pravdy“. Zdá se však, že zatímco hmotná pramenná základna středověkých

a raně novověkých dějin poskytuje jednoznačné informace o polohách faktů, tak základna písemných pramenů podává pouze informace o jejich datování, a to ne vždy jednoznačné.

Naopak jednoznačné informace o výkladu kategorií dynamického systému neposkytují ani hmotné ani písemné historické prameny. Jejich studium umožňuje pouze tvorbu modelu, který je ovšem jedním z řady modelů dějin zvoleného regionu. V interpretační rovině jsou tedy informace z obou základních pramenných základů sice různé, ale pro modelování středověkých a raně novověkých dějin mají stejnou interpretační hodnotu. Tuto skutečnost však často opomíjejí jak badatelé využívající hmotné prameny, tak i badatelé využívající prameny písemné. Snahu o nalezení objektivního modelu dějin dovoluje pouze komparace obou druhů pramenné základny. Ta je však možná až po tvorbě struktur, sestavených z informací, které poskytly obě skupiny pramenné základny, a to s podmínkou akceptování stejné informační hodnoty. V praxi to znamená diskusi všech odborníků ze zúčastněných oborů a nikoliv pouhé pozitivistické vrstvení získaných dat, jak se s ním běžně setkáváme.

Literatura

- Bláhová, M. 1986:* Evropská sídliště v latinských pramenech období raného feudalismu. Praha.
- Durdík, T. 1999:* Ilustrovaná encyklopedie českých hradů. Praha.
- Gabriel, F. 1985:* Opevněná panská sídla na Českolipsku před rokem 1319. Z minulosti Děčína a Českolipska 4, 301–332.
- Gabriel, F. 2002:* Quo vadis vědo o hradech? *Castellologica Bohemica* 8, 499–502.
- Gabriel, F. 2006:* Teoretické aspekty studia hradních staveb. Ústí nad Labem.
- Gabriel, F. 2012:* Středověké dějiny Českolipska. In: *Středověké umění na Českolipsku*. Česká Lípa, 23–29.
- Gabriel, F. – Kracíková, L. – Peřina, I. 2008:* Problém dvou hradů jménem Ronov. In: *W kręgu średniowiecznych rodów w Czechach oraz na Śląsku i Łużycach*. Materiały z sesji popularno-naukowej. Luban, 45–61.
- Gabriel, F. – Panáček, J. 1991:* Vývoj panských sídel na Horním území novozámeckého panství I. *Castellologica Bohemica* 2, 23–52.
- Gabriel, F. – Panáček, J. 1993:* Vývoj panských sídel na Horním území novozámeckého panství II. *Castellologica Bohemica* 3, 7–46.
- Gabriel, F. – Panáček, J. 1994:* Vývoj panských sídel na Horním území novozámeckého panství III. *Castellologica Bohemica* 4, 27–62.
- Hlaváček, I. – Kašpar, J. – Nový, R. 1988:* *Vademecum pomocných věd historických*. Praha.
- Hroch, M. a kol. 1985:* Úvod do studia dějepisu. Praha.
- Lutovský, M. 2016:* „... *urbs quae nuncupabatur Nova*“. Na okraj jednoho geografického problému raných českých dějin. *Archaeologica Pragensia* 23, 372–380.
- Macek, J. 1991:* Historická sémantika. *Český časopis historický* 89, 1–30.
- Macek, J. 1996:* Česká středověká šlechta. Praha.
- Merhautová, A. 1971:* Raně středověká architektura v Čechách. Praha.
- Mucha, I. 2000:* *Symboly v jednání*. Praha.
- Neustupný, E. 1986:* Nástin archeologické metody. *Archeologické rozhledy* 38, 525–548.
- Neustupný, E. 2007:* *Metoda archeologie*. Plzeň.
- Neustupný, E. 2010:* *Teorie archeologie*. Plzeň.
- Neugebauer, A. 1986:* *Pfaffenstein und Neurathen*. Pirna.
- Neugebauer, A. 1994:* *Wehrgänge an den Felsburgen der Sächsisch-Böhmischen Schweiz*. *Burgenforschung aus Sachsen* 3/4, 58–77.
- Panáček, J. 2004:* Popis českolipského hradu z roku 1502. *Castellologica Bohemica* 9, 371–381.
- RBM VII/3:* *Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae*. Pars VII, 1358–1363. Fasciculus 3, 1361–1362. Edd. B. Mendl et M. Linhartová. Praha.
- Sláma, J. 1986:* Střední Čechy v raném středověku II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu. Praha.
- Smetana, J. 1989:* Počátky Úštěku. *Litoměřicko* 24, 91–109.
- Třeštík, D. 2005:* Češi a dějiny v postmoderním očištění. Praha.

The source base for medieval history and its problems

The article deals with considerations concerning the relationship between material and written sources when modelling human history. The effort to find an objective model of history is only possible when both source types are compared. This is, however, only possible after certain structures are created, which would combine the information obtained from both groups of sources, and on the condition that the same informative value of all source types will be acknowledged.

English by *Jan Machula*